

Д. Є. Прокопов, кандидат філософських наук, доцент
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРИРОДНЕ ПРАВО ЯК ПРЕДМЕТ АНАЛІЗУ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ НОВОЧАСНІЙ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті висвітлюється поняття природного права та підстави розмежування позитивного та природного права як з погляду їх генезису, так і з погляду їх теоретичного осмислення.

Історія розвитку та становлення сучасної правової науки нерозривно пов'язана з тими змінами в предметі та методи правової науки, які мали місце наприкінці XVI - поч. XVII ст. Зазвичай цей період окреслюється загальним поняттям «Нового часу» і охоплює собою цілий ряд європейських країн, які стали на той час провідниками нової ідеології наукових досліджень, які вплинули на всі без винятку сфери гуманітарних досліджень, включаючи й правову науку. Звісно, сама по собі проблема права та його осмислення в добу Нового часу є надто широкою для однієї статті. Тому наразі доцільно виділити лише одну найбільш показову сферу досліджень, в якій відбулися докорінні зміни, що вплинули на всі подальші дослідження в юридичній галузі. На нашу думку, такою сферою, або точніше - проблемою правової теорії може виступити проблема природного права. Звертаючись до наукового аналізу проблематики історико-теоретичних форм, яких набувала доктрина природного права в процесі свого генезису від моменту свого виникнення і до нинішнього дня, не можна не визнати той незаперечний внесок, який було зроблено в правову теорію численними представниками доби Нового часу. Справді, не підлягає сумніву, що саме правові теорії Нового часу надали, за словами Є. Трубецького, завершеної форми всім тим ідеям щодо осмислення феномену права, його генезису та ролі в суспільному житті, які було запропоновано в попередні історичні епохи [1]. Тому, досліджуючи розвиток теорії природного права, й ті трансформації, яких вона зазнавала на початку - в середині XX ст., необхідно насамперед звертатися до тих концептуальних витоків, на які вона спиралась. У цьому контексті вивчення правових теорій доби Нового часу видається актуальним й науково значимим завданням не лише для історії права, а й для науки теорії держави і права.

На нашу думку, цілком виправданою ви-

дається позиція тих істориків права, які ще на початку XX ст. наголошували на важливості всебічного аналізу історії розвитку новочасної правової думки. У межах вітчизняної та російської правових традицій до висвітлення специфіки розуміння права в добу Нового часу звертались такі визнані фахівці, як П. Юркевич, Є. Трубецький, Вол. Соловйов, Ф. Тарановський, О. Градовський, Б. Кістяківський, М. Ковалевський та ін. Але, на наше переконання, існують й інші причини, які актуальні для дослідження цієї теми. Справді, традиційний підхід до новочасних правових теорій, як правило, характеризує їх через призму ряду понять, що мають не так правовий, як політичний характер. Тому в переважній більшості праць акцент робиться насамперед на теоріях походження держави, формах правління, політичних режимах. Як приклад можна навести працю К. Халіна, в якій у викладі політико-правової теорії Дж. Локка лівова доля уваги приділена його політичним поглядам і лише декілька рядків присвячені суто правовій теорії цього безумовно непересічного мислителя [2]. У результаті цього можна вказати на певний брак змістовних історико-правових розвідок, які б ставили за мету аналіз різноманітних теорій, розроблених в добу Нового часу саме через призму історії права й тих фундаментальних правових ідей, які визначили основу загальної теорії права з тих часів і до сьогодення.

Традиційно історію новочасної теорії права, і насамперед - теорії природного права, розпочинають з постаті Г. Гроція. Про значний внесок Г. Гроція в розвиток теорії природного права писав К. Неволін, який називав Г. Гроція не лише першим теоретиком, який систематично виклав основи природного права, а й засновником всієї «нової науки права» [3]. Не менш визнаний юрист кінця XIX -поч. XX ст. М. Коркунов зазначав, що саме в теорії права Г. Гроція відбувся перехід від гуманізму доби

Відродження до наукового обґрунтування поняття природного права та формування школи природного права, засновником якої абсолютно справедливо вважається сам Г. Грацій [4]. Подібну оцінку внеску Г. Гроція в розвиток теорії природного права знаходимо й у іншій праці М. Коркунова «Лекції з загальної теорії права» він називає Г. Гроція одним з перших «вчителів природного права» [5]. На думку

Є. Трубецького, Г. Гроцій істотно оновив і систематизував основи теорії природного права, поклавши в її основу тлумачення природного права як внутрішнього самовизначення розумної свободи людини [6]. Так само про роль Г. Гроція у розповсюдженні та обґрунтуванні ідей природного права визнавав Л. Тихомиров, який вважав, що лише на початку XVII ст. ідея природного права набула свого теоретичного оформлення та загального визнання [7].

Схожі оцінки ми знаходимо й у дослідженнях сучасних юристів. Зокрема, в своїй змістовній праці, присвяченій правовій думці XVII ст. Л. Батієв характеризує Г. Гроція як засновника науки природного права, хоча і визнає, що заслуга великого голландця полягає не так у тому, що він надав вичерпну відповідь на запитання про сутність права, як у тому, що він чітко визначив цю проблему, а також запропонував шляхи для її розв'язання [8]. Р. Мухаєв характеризує Г. Гроція як «творця нової раціоналістичної теорії права і держави, яка засновується на теорії природного права» [9]. Цікаву оцінку Г. Гроція знаходимо у О. Лейста. На його думку, ідеї природного права існували та розвивались в правовій думці задесво до появи праць Г. Гроція. Але саме йому вдалося науково аргументувати поняття природного права, що дозволяє вважати його одним з найвизначніших теоретиків школи природного права [10]. Справді, Г. Гроцію вдалося не лише обґрунтувати поняття природного права, а й вказати чіткі підстави для розмежування позитивного та природного права як з погляду їх генези, так і з погляду їх теоретичного осмислення [11]. Цим новим методом став апіорний метод пізнання права і саме Г. Гроцію належить першість у застосуванні цього апіорного методу щодо права. Річ у тім, що, формулюючи запитання про те, чим є право, він від самого початку пропонує розрізнати два шляхи, на яких можна знайти відповідь на це запитання. Перший з них - це апіорний або чисто фактологічний шлях. У такому разі маємо аналізувати все емпіричне

розмаїття існуючих у різних народів, в різні часи та в різних країнах юридичних норм та законів. Такий шлях, як пише Г. Гроцій, є корисним і необхідним, однак він несе в собі певну небезпеку, суть якої полягає в тому що тоді ми відмовляємося не лише від ідеї універсальності та аподиктичності правових норм, а й ставимо під сумнів ідею зв'язку права та справедливості. В найбільш завершеній формі наслідки, з якими стикається дослідник на цьому шляху можна побачити у вченні про право Карнеада, який через заперечення універсальних властивостей права, прийшов до заперечення не лише природного права, а й справедливості як критерію права, назвавши її дурістю та вигадкою для легковірних людей [12]. Інший шлях у вивченні права - це апіорний шлях, в основу якого кладеться апіорний метод дослідження права. В такому випадку ми прагнемо віднайти поняття права не у зовнішніх проявах правового життя індивідів, а у їх внутрішніх властивостях, які визначають людину не так як члена того чи іншого суспільства, що живе у чітко виражених історичних і географічних умовах, а як розумну істоту якій властиві певні родові ознаки. У разі, якщо з-поміж цих родових ознак не вдасться знайти жодних основ для поняття права, то тоді, як каже Г. Гроцій, апіорний метод пізнання права можна відкинути. Але, доки ми не отримали цього негативного результату, ми не можемо віддавати перевагу апіорному методу пізнання права. Отже, чи справді, апіорний метод пізнання права надає нам лише негативний результат? Відповідь Г. Гроція є негативною, оскільки вже перше звернення до визначення сутнісних властивостей людини дає нам можливість вказати на ті джерела та на ті ознаки, з якими корелює виникнення права та його розвиток як регулятора суспільних відносин. До таких вихідних властивостей людини Г. Гроцій відносить насамперед потяг до спілкування та розумність: «що ж стосується людини дорослої, здатної діяти подібним чином за однакових обставин, то поряд з властивою їй схильністю до спілкування... слід визнати властиву їй здатність до пізнання та діяльності у відповідності до загальних правил» [13]. Взаємодія цих двох природних властивостей людини призводить до виникнення права як такого, або, як пише Г. Гроцій - права в загальному значенні. Це право представляє собою ніщо інше як дотримання правил спільного існування з іншими людьми. Його

специфікою є те, що воно не потребує будь-яких зовнішніх санкцій або будь-якого зовнішнього авторитету. За цієї причини таке право не є формалізованим, а постає виключно у вигляді сукупності правил, які виводяться людським розумом безпосередньо з ідеї спільного існування. Як приклад Г. Гроцій наводить такі правила: утримання від привласнення чужого майна, повернення власникові його майна, дотримання угод та обіцянок, покарання за провину, компенсація завданої шкоди тощо. Хоча, говорячи про це значення поняття права, Г. Гроцій робить одне важливе уточнення. Річ у тім, що взаємодія природних властивостей людини в такому випадку є лише частковою, а саме - розум лише відображає ті умови, які уможливають спільне існування людей, але ще не виступає причиною, яка б спонукала людину діяти у відповідності до цих правил. В цьому і полягає відмінність між поняттям права в загальному значенні та нормативним поняттям права, коли воно виступає не просто наслідком усвідомлення необхідних для спільного існування правил, а й є об'єктивним фактором впливу на людську поведінку. За своїм змістом право у другому значенні мало чим відрізняється від загального значення поняття права: адже і в одному і в іншому випадку ми маємо справу фактично з тими ж самими приписами: не порушення угод, не зазіхання на чуже майно, утримання від навмисного завдання шкоди іншим тощо. Головна відмінність між ними корениться саме в способі, яким вони діють на людину. У першому випадку - це не більш як порада здорового глузду, у другому - це більш-менш чітка норма, яка вимагає від людини безумовного слідування їй, навіть у тих випадках, коли під загрозою страху, спокуси або пристрасті людина радше схиляється до протилежних вчинків.

Таким чином можемо зробити висновок, що в правовій теорії Г. Гроція було обґрунтовано не лише нові методологічні основи дослідження природного права, а й було запропоновано новий спосіб визначення його сутності щодо двох видів воле встановленого права. Разом з тим, ідея природного права успішно застосовувалась Г. Гроцієм для пояснення зв'язку позитивного права з принципами справедливості, а також для обґрунтування генези держави і державної влади.

Наступною важливою віхою в процесі становлення новоєвропейської правової думки слід вважати появу двох правових теорій, авторами яких виступили відповідно Т. Гоббс та Дж. Локк.

Характерною властивістю правової теорії Т. Гоббса є те, що, спираючись на власний аналіз природного стану та людської природи, він від самого початку розводить такі два поняття, як «природне право» і «природний закон» («right of nature» та «law of nature»). Природне право (*jus naturalis*), за Т. Гоббсом, є свободою кожної конкретної людини робити все те, що вона вважає за найкраще для збереження власного життя. Це природне право є одночасно і найбільш універсальним і найбільш індивідуальним. Справді, максимальну універсальність воно отримує за рахунок того, що збереження життя Т. Гоббс вважав фундаментальним природним прагненням будь-якої людини. Разом з тим, це природне право є гранично індивідуальним, оскільки його зміст (маються на увазі конкретні дії, що їх вибирає для себе людина) є результатом вільного вибору кожної особи. На відміну від цього, природний закон (*lex naturalis*) - це вже не свобода, а настанова або вимога розуму, який імперативне вказує людині що слід робити і чого уникати для збереження власного життя і здоров'я. Тому, як відмічає Т. Гоббс, право і закон різняться своєю основою. В основі права завжди лежить свобода, а в основі закону - обов'язок [14]. Хоча це не означає, що право і закон суперечать одне одному. Насправді, як вказує Т. Гоббс, вони взаємно доповнюють одне одного, оскільки без природних законів природне право ніколи б не було реалізовано, тоді як без природного права не було би підстав для виникнення природних законів (якби людина не усвідомлювала свою вихідну свободу та свободу інших, вона б ніколи не взяла на себе жодних зобов'язань).

Як бачимо, досліджуючи поняття «природного стану» та «природних властивостей людини», Т. Гоббс демонструє як саме з розбудованої ним конструкції природно-правового ґрунту регулювання суспільних відносин виникає те, що він охарактеризував поняттям «природний закон». Утім, перш ніж переходити до характеристики гоббсівського визначення природного закону, необхідно зробити одне принципове методологічне уточнення. Річ у тім, що, досліджуючи «природні закони», Т. Гоббс жодним чином не був першопрохідцем у цій царині. Тому, першим на що він звернув увагу, були всі ті численні спроби експлікації матеріального змісту природних законів, які робилися до нього. Для того, щоби не відтворити всіх тих помилок, якими на думку Т. Гоб-

бса, рясніе історія дослідження природного права і природних законів, необхідно від самого початку встановити певні заборони або обмеження щодо тих сфер наукового пошуку, в яких ми жодним чином не можемо отримати адекватне уявлення ані про форму, ані про зміст природних законів.

По-перше, як наголошує Т. Гоббс, «природні закони» не слід шукати у звичках тих чи інших народів (навіть за тієї умови, якщо ці звички мають правовий характер і нормативно врегульовують ті чи інші суспільні відносини). Цей шлях є хибним за тієї причини, що тоді ми можемо отримати декілька систем природних законів (одну, дві чи більше), носіями яких виступатимуть окремі народи. Адже відомо, що правові звичаї одних народів є відмінними від правових звичаїв інших народів і те, що для одних є прийнятним, може жодним чином не узгоджуватись з правовими звичаями інших народів. Саме тому, як вказує Т. Гоббс, правові звичаї, хоча і можуть включатись в природні закони, але самі по собі вони ними не є.

По-друге, природні закони не варто розшукувати в історії того чи іншого народу. Це зауваження Т. Гоббса є надзвичайно важливим, оскільки воно дозволяє краще зрозуміти як саме Т. Гоббс тлумачив співвідношення таких понять, як закон та історія. Загалом аргументація Т. Гоббса стосовно цієї тези розбудовується аналогічно до вищенаведеної (як у випадку порівняння природного закону і правового звичаю). Однак, насправді, він звертає увагу ось на який момент. Історія не може бути джерелом природних законів, оскільки історія кожного народу є відмінною, а отже, намагання вивести природні закони з історії є нічим іншим як відмовою від ідеї природного закону (до речі, саме в такий спосіб неможливість поняття природного права була значно пізніше обґрунтована представниками німецької історичної школи). Але це не означає, що історія і природні закони протистоять одне одному. На думку Т. Гоббса, природні закони є частиною правової історії. Утім, частина не значить - результат. Якраз навпаки, за словами Т. Гоббса, природні закони слід вважати радше початком правової історії, а не її результатом.

Зважаючи на ці зауваження, Т. Гоббс логічно дійшов висновку, що природний закон можна знайти лише в людському розумі. Тому запропоноване ним визначення природного закону має такий вигляд: «природний закон... це вимога

істинного розуму стосовно того, що слід робити і чого не слід робити для якомога більш тривалого збереження життя і тілесного здоров'я» [15]. Весь подальший гоббсівський аналіз змісту природних законів, на наше переконання, є нічим іншим як поступовим виведенням всіх логічних наслідків з цього базового визначення поняття природного закону. Таким чином, обґрунтовуючи свою власну теорію походження і розвитку права, Т. Гоббс встановлює специфічну кореляцію між природним правом і природними законами. В межах його теорії природне право постає формою реалізації природної свободи людини, яка доповнюється правом застосовувати будь-які засоби для збереження свого життя і безпеки. За своїм змістом природне право не може містити в собі жодних обмежень цієї вихідної свободи кожного індивіда. Натомість природний закон є таким правом, яке не так забезпечує свободу, як встановлює певні обов'язки. Ці обов'язки сприймаються людиною як вимоги істинного розуму. В цьому сенсі природний закон характеризується Т. Гоббсом як сукупність кроків (ними є система природних законів), що мають на меті обмеження свободи людини з метою гарантування і забезпечення спільної безпеки. Перехід від природного права до стадії формування системи природного законодавства супроводжується конституюванням держави, яка покликана підтвердити дієвість і непорушність природних законів нормами позитивного права.

Спільним для всіх природних законів, на думку Т. Гоббса, є не лише те, що вони є вічними, незмінними й універсальними (в цьому вони подібні до природного права), але й те, що за характером свого впливу вони діють насамперед «in foro interno». Це означає, що для свого практичного втілення (для того, щоби вони набули ще й сили «in foro externo») вони потребують на підтвердження через норми позитивного права, завдяки яким вони отримують гарантії свого забезпечення. Таким чином, в правовій теорії Т. Гоббса природні закони займають проміжну ланку між природним і позитивним правом. Вони конкретизують зміст природного права і одночасно утворюють основу для законодавчої діяльності держави, яка постає як засіб гарантування і забезпечення обов'язкової сили природних законів. У своїй сукупності природні закони фактично конституують систему природного законодавства, в якій містяться базові принципи спільного співіснування людей.

Водночас на рівні природних законів набувають обґрунтування основні правові категорії (право, закон, обов'язок, правовий примус, договірні відносини, правомірний інтерес, правова поведінка, правовий делікт, правосуддя тощо), які згодом кладуться в основу системи позитивного законодавства.

Рухаючись приблизно в тому ж напрямку, що і Т. Гоббс інший не менш видатний англієць Дж. Локк прийшов до зовсім протилежних висновків. Спільною теоретичною основою як політичної, так і правової теорії Дж. Локка стала розбудована ним модель природного стану яка дозволяла дослідити не лише генезис права, а й побудувати цілісну концепцію розвитку держави, основних органів державної влади і практично всіх без винятку політичних інститутів. Справді, саме через апеляцію до певного «природного стану» Дж. Локк спромігся представити низку природних прав, а також продемонструвати те як вони поступово набули силу законодавства та перетворились на позитивні норми життя будь-якого державно організованого суспільства. Тому, досліджуючи поняття природного права, перше, на що ми повинні звернути увагу, пов'язано з розробленою Дж. Локком моделлю природного стану. Той факт, що такий природний стан існував, не викликає у Дж. Локка жодних сумнівів, адже якщо базова дефініція державної влади тлумачить її як «право створювати закони» [16], то цілком логічно ставити запитання про те, чим є це первинне право, яке приписується державній владі (більше того, це право власне конститує державну владу), звідки воно взялося і яким чином воно розвивалось? Усе це безпосередньо відсилає нас до дослідження тих причин, які зумовили виникнення держави, а також тих етапів, які цьому виникненню передували.

Такий початковий етап Дж. Локк визначає поняттям «природного стану». Цей природний стан не повинен описуватись теологічними термінами (як це здебільшого робили до Дж. Локка, включаючи й так часто цитованого Дж. Локком Р. Гукера, який був автором фундаментальної восьмигомої праці під назвою «Закони церковної політики»). Доведенню неможливості прийняття теологічної доктрини природного стану, яка пояснює право через апеляцію до права Адама і його нащадків, Дж. Локк присвятив практично всю першу книгу своєї праці «Два трактати про правління» («Two Treatises of Government», 1690). Тому, не загли-

блюючись в аналіз його аргументів в першому трактаті (чи в першій книзі), варто одразу перейти до другої книги трактату, в якій Дж. Локк викладає власну модель природного стану.

На думку Дж. Локка, природний стан людини - це такий стан, коли вона кориться лише законам природи (як такої сили, яка більш могутня за неї) і ще не встановила для себе будь-яких обмежень. Саме тому першою визначальною характеристикою природного стану є свобода. Справді, як ще можна назвати такий стан, коли для дій і бажань людини не існує не лише будь-яких обмежень, а й того суб'єкта (або суб'єктів), який би міг ці обмеження встановити? Таким чином, першою вихідною властивістю людини, яку ми можемо зафіксувати як дещо їй належне, є її свобода. Ця свобода є універсальною як щодо своїх об'єктів (людина може прагнути будь-чого і вчиняти у будь-який спосіб), так і щодо своїх суб'єктів (ця свобода є однаковою стосовно всіх індивідів, оскільки, не маючи обмежень та ступенів, вона є рівною для всіх; у цьому сенсі ми не можемо говорити, що дехто має більше свободи, а дехто - менше).

Утім, як демонструє Дж. Локк, уже в самому фундаменті цієї природної свободи лежить перша умова, яка згодом перетвориться на обмеження зазначеної свободи. Перше обмеження, яке віднаходить Дж. Локк, пов'язане з неможливістю вільного самознищення носія цієї свободи. Тобто, якою б безмежною не була свобода, вона не може допустити власного самознищення. У людини немає свободи знищувати саму себе — пише Дж. Локк [17], оскільки в іншому разі ми би отримали таку неймовірну картину, коли існує безліч свобод, але немає жодного їх суб'єкта. Друге обмеження, яке тісно пов'язане з першим, стосується неможливості знищення інших носіїв свободи. Це обмеження має своїм джерелом людський розум, тобто воно впливає з того специфічного факту, що носієм свободи є не просто абстрактна людина (позбавлена будь-яких якостей), а розумна людина. Тому, якщо знищувати самого себе індивіду не дозволяє його природа як живої істоти, то знищувати собі подібних йому не дозволяє його розумна природа. Цю тезу Дж. Локк обґрунтовує в такий спосіб: оскільки природний стан є станом спільним для всіх індивідів, то правила, які поширюються на когось одного мають логічно розповсюджуватись на всіх. У результаті цього обмеження свободи в частині власного самознищення з необхідністю

супроводжується подібним же обмеженням свободи щодо знищення інших індивідів (за винятком тих випадків, коли знищення інших індивідів є єдиною можливою умовою збереження власного існування). Отже, моделюючи природний стан, Дж. Локк описує його в термінах, які є кардинально відмінними від тих понять, якими послуговувався Т. Гоббс. Для Дж. Локка найбільш адекватною формою природного стану є формула взаємної згоди і миру, коли, не заподіюючи шкоди іншим, кожен може певно сподіватись на те, що й інші не заподіюватимуть шкоди йому. Цікаво відмітити й те, що в основу свого обґрунтування «природності» стану мирного співіснування людей Дж. Локк кладе ідею оптимального способу взаємодії свобод. Це означає, що в своєму розумінні сутності свободи і права Дж. Локк виходив не з ідеї домінування індивідуальної, а саме суспільної складової в людській природі.

Загалом же, слід визнати, що необхідною умовою обґрунтування поняття природного права Дж. Локк вважав розробку концепції «природного стану», її необхідність зумовлюється тим, що тільки через визначення внутрішніх обмежень, які імпліцитно містяться у визнанні первинної природної індивідуальної свободи, стає можливим вказати на правове начало в людині. Не зважаючи на те, що джерелом природного права є виключно сама людина (чи людська природа), Дж. Локк доводив, що свій сенс поняття «природне право» набуває лише у спільноті людей, коли вони взаємодіють між собою. Фактично на основі дослідження властивостей людської природи Дж. Локк запропонував систему природних прав (право на свободу, право на життя, право на покарання, право на відшкодування, право власності), кожне з яких має необхідний зв'язок з конкретними проявами людської природи. Всі ці права є необхідними й універсальними. Утім, «необхідність» природних прав не означає необхідності їх практичної реалізації. Тому в процесі співіснування людей природні права повинні набути своєї конкретизації в позитивному праві й бути підтримані державною владою і посилені державним примусом (у разі потреби). Висвітлюючи процес генези державної влади, Дж. Локк наводить цілий ряд аргументів, які засвідчують існування між нею та природним правом безумовних зв'язків, їх суть полягає у тому, що виникнення держави є одним з етапів санкцій (яких в природному праві практично не

існує) виникає потреба у формуванні політичної спільноти і такої системи правління, яка б була здатна забезпечити природні права індивідів, а в разі потреби - конкретизувати їх в системі державного позитивного права.

Сучасником Дж. Локка та автором наступної важливої для розуміння специфіки новочасної правової думки теорії слід визнати голландського науковця і теоретика Б. Спінозу

Поняття «природне право» застосовується Б. Спінозою одразу ж в декількох роботах, які нині прийнято відносити до праць т. зв. «політико-правового циклу». Причому, на відміну від багатьох інших своїх сучасників, він надзвичайно ретельно ставився до питання про чітке визначення змісту цього поняття, оскільки, на його думку, лише точне розуміння того, чим є природне право може дати надійну основу для подальших науково-юридичних студій його змісту. Разом з тим, специфіка спінозівського розуміння природного права розкриває всі ті визначальні ознаки доктрини природного права, які згодом ставатимуть предметом критики правової теорії початку - середини ХІХ ст.

В основу поняття «природне право» Б. Спіноза кладе ідею сили. Щоправда, як справедливо відзначав П. Юркевич у своїх лекціях з філософії права, ця «сила» тлумачиться Б. Спінозою не так як брутальне насилля одного індивіда, над іншим, як здатність індивіда реалізувати власні інтенції [18]. Тут слід звернути увагу на те, що, описуючи природне право, Б. Спіноза використовує термін «*potentia*», який є не «насиллям» (на кшталт того, як природне право розумів Т. Гоббс), а швидше «могутністю». Тому в працях Б. Спінози ми фактично знаходимо два терміни, які він застосовує для опису феномену природного права. Першим з них є поняття «право природи». Це ніщо інше як «встановлення природи», яке наказує тим чи іншим речам бути саме такими, якими вони є. В точному значенні таке розуміння права не може бути охарактеризоване як юридичне право, оскільки під правом природи, яке надається конкретним речам (у тому числі й людині) Б. Спіноза має на увазі не так їхню здатність до чогось, як встановлену природою сутність цих речей, яка змушує їх бути саме такими, якими вони є, а не іншими. В цьому контексті доволі показовими є ті приклади, що їх наводить Б. Спіноза у «Богословсько-політичному трактаті». Зокрема, він пише про «природне право риб» та «природне право більших пожирати менших».

Тобто в даному випадку йдеться не так про право, як про сукупність норм, як про закладений природою порядок речей, який визначає їхню незмінність та постійність (нагадаємо, що саме через посилення на «природну властивість риб плавати» він обґрунтовує їхнє природне право на воду [19]). Загалом таке поняття природного права має доволі віддалене від правової теорії значення.

Тому наразі ми пропонуємо звернутися до іншого поняття, яке застосовує Б. Спіноза. Це поняття «природне право» у точному значенні, коли воно розглядається щодо між індивідуальних відносин, а також в контексті аналізу відносин між індивідом та суспільством й державою. Описуючи його, Б. Спіноза зауважує, що мати природне право означає ніщо інше як здатність розповсюджувати свою владу на все, на що вона може бути розповсюджена. З цього випливає, що носієм «максимального природного права» є Бог, оскільки його владу ніщо не обмежує, а отже, він має природне право на все. Натомість, у випадку людини, на думку Б. Спінози, ми повинні вести мову про певні обмеження щодо її природного права. Своєрідним мінімальним природним правом (тобто тим, що не можна відібрати у людини не спричиняючи її знищення) кожного окремого індивіда Б. Спіноза називає право на існування. Це право є вічним й універсальним. Воно не залежить ані від географічних, ані від історичних обставин. Більше того, як вказує Б. Спіноза, воно не може варіюватись залежно від суб'єктивних властивостей індивіда, оскільки носієм цього природного права рівною мірою виступають як розумні, так і нерозумні індивіди, як сильні, так і слабкі, як свідомі, так і несвідомі тощо. Однак, описуючи право на існування як невід'ємне право людини, Б. Спіноза практично від самого початку стикається з проблемою, яка породжується існуванням верховної влади. Справді, чи існує гарантія того, що це «невід'ємне право людини» не може бути відібране державою, яка стосовно кожного конкретного індивіда завжди має більший обсяг влади, ніж він її має сам щодо себе?

Відповідь на це запитання є дуже важливою з точки зору всього подальшого розвитку теорії природного права (не лише в межах доби Нового часу), оскільки від неї залежить не лише зміст самого поняття «природне право», а й побудова тієї загальної системи відносин, що розбудовується в системі «індивід - право - держава». На думку Б. Спінози, припущення можливості

заперечення цього права руйнує будь-які основи, на яких взагалі можна розбудувати цілісну та несуперечливу правову теорію. Тому, описуючи право на існування, він називає його не лише невід'ємним, а й «верховним» правом (це означає, що вище нього ми не можемо уявити собі будь-яке інше право або будь-яку іншу владу, яка б могла зазначене право на існування обмежити, скасувати чи заперечити). Подібна верховність права на існування обґрунтовується Б. Спінозою через посилення на природу. Тобто право на існування є верховним за тієї причини, як вказує Б. Спіноза, що воно зумовлюється самою природою людини. Воно не може бути запереченим державою за тієї причини, що державна воля, як її розуміє Б. Спіноза, є не більш як сукупністю індивідуальних воель та індивідуальних прав. Разом з тим, як зазначалось вище, право на існування є універсальним правом. Це таке право, яким керується людина, що живе за законами розуму, і людина, що слідує виключно законам власного бажання (appetitus).

Загалом же в своєму вченні про природне право Б. Спіноза розділяє формальний та матеріальний зміст природного права. Таким основним і фундаментальним природним правом він вважає право на існування, яке з формального боку означає лише застосування належної індивіду могутності на збереження власного існування, тоді як з матеріального боку, воно може набувати будь-якого змісту залежно від того, наскільки могутнім є конкретний індивід та його здібності. Перехід від природного до позитивного права Б. Спіноза пояснює за допомогою моделі внутрішньої генези самого права, яке, крім індивідуального, набуває ще й колективний вимір. У цьому процесі відбувається: а) конкретизація змісту формально визначеного природного права на існування, яка спричиняє виникнення системи прав людини (право на життя, право на свободу думки, право на власність тощо); б) юридична формалізація права в системі державних законів. Також у ході аналізу генезису права Б. Спіноза пропонує обґрунтування феномену позитивного законодавства, яке виявляється не протилежністю до природного права, а засобом його конкретизації, універсалізації (мається на увазі загальне чи універсальне визначення змісту природного права на існування в системі позитивних законів) та забезпечення. У результаті цього Б. Спінозою було закладено теоретичну основу, яка дозволяє уникнути властивого для подальших етапів

розвитку правової теорії XIX ст. протиставлення природного і позитивного права.

Отже, як бачимо, саме в період Нового часу в європейській правовій думці основні положення теорії природного права набули не лише свого систематизованого вигляду, а й всебічного теоретичного обґрунтування. У результаті цього ідея права постала вже не в світлі апеляції до сукупності можливостей, які були даровані Богом людині (як це було в середньовічний

період становлення правової думки), а у вигляді логічно розбудованої понятійної конструкції, що включала в себе цілу низку базових для сучасної правової теорії понять і дозволяла обґрунтувати їхній взаємозв'язок через звернення до універсальної людської природи, а не до певного трансцендентного принципу, чий вплив на право можна було лише постулювати, але жодним чином не можна було довести.

Література

1. *Трубецкой Е. Н.* Труды по философии права.-СПб., 2001.-С. 177.
2. *Халин К. Е.* История политических и правовых учений. - М., 2006. - С. 49-51.
3. *Неволин К. А.* Энциклопедия законовещения. История философии законодательства. - СПб., 1997. - С. 202.
4. *Коркунов Н. М.* Международное право: Лекции читанные в Военно-юридической академии. - СПб., 1886. - С. 29.
5. *Коркунов Н. М.* Лекции по общей теории права. - СПб., 2004. - С. 125.
6. *Трубецкой Е. Н.* Труды по философии права. - СПб., 2001. - С. 185.
7. *Тихомиров Л. А.* Монархическая государственность. - М., 1998. - С. 400.
8. *Батиев Л. В.* Политические и правовые учения XVII века. - СПб., 2006. - С. 74.
9. *Мухаев Р. Т.* История политических и правовых учений: Учебник для студентов вузов.-М., 2005.-С. 184.
10. *История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под ред. О. Э. Лейста.* - М., 2004. - С. 198.
11. *Абдулаев М. И.* Права человека и закон: Историко-теоретические аспекты. -СПб., 2004. - С. 42-43.
12. *Гроций Г.* О праве войны и мира. - М., 1994. - С. 45.
13. *Там само.* - С. 46.
14. *Гоббс Т.* Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. - С. 98-99.
15. *Там само.* - С. 294-295.
16. *Локк Дж.* Два трактата о правлении // Локк Дж. Сочинения: в 3-х т. - М.: Мысль, 1988. - Т. 3. - С. 263.
17. *Там само.* - С. 264.
18. *Юркевич П. Д.* История философии права. Философия права. Философський щоденник. -К., 1999. - С. 488.
19. *Спиноза Б.* Богословско-политический трактат // Спиноза Б. Сочинения: В 2-х т. -СПб.: Наука, 1999. - Т 2. - С. 177.

Д. Е. Прокопов

Естественное право как предмет анализа в европейской новочасной теоретико-правовой мысли.

В статье освещается понятие естественного права и основания размежевания положительного и естественного права как с точки зрения их генезиса, так и с точки зрения их теоретического осмысления.